

В. В. Олійник, канд. психол. наук,
начальник відділу виховної роботи
Північне регіональне управління
Державної прикордонної служби України

ПРОФЕСІЙНІ ФРУСТРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОГО ПЕДАГОГА

Проведений теоретичний аналіз проблеми професійних фрустрацій педагога розкриває специфіку емоційної напруженості його професійної діяльності. Розкриття функцій та стрес-факторів педагогічної діяльності конкретизує основні емоційні та поведінкові реакції педагогів, які виникають за умов дії особливих обставин критичної ситуації. Ситуаційний підхід класифікації фрустраторів педагогічної діяльності дає змогу визначити зміст емоційно-генних реакцій у сфері професійної взаємодії. Характеристики стереотипності та ригідності фрустраційної поведінки, що виражається у зниженні стійкості психічних процесів, розгубленості та втраті контролю, деталізують умови виникнення професійних деформацій педагогів.

Ключові слова: фрустратор, фрустрація, професійна фрустрація, педагогічна діяльність, напруженість педагогічної діяльності, стрес, спілкування, професійна деформація.

Вивчення фрустрації в професійній діяльності вчителя є гострою та актуальною проблемою сучасності. Психологічні дослідження педагогічної діяльності свідчать про те, що вона тісно пов'язана з емоційною сферою. Специфіка цього зв'язку зумовлена не тільки інтенсивними процесами міжособистісної взаємодії, а, насамперед, тим, що педагогічна діяльність є емоційно напруженою та стресогенною.

Так, Р. Макаревич за результатами анкетування вчителів установив, що більша частина їх робочого дня (66,2%) протікає в напружених умовах діяльності. Найбільш напруженими є ситуації спілкування вчителя з учнями, організація та проведення позакласних навчально-виховних заходів, керівництво самостійною роботою школярів та інше. Більшість опитаних вказують на хвилювання, які важко перебороти вольовими зусиллями, розгубленість, нервозність, погіршення самопочуття. 50% опитаних відмітили погіршення результатів їх діяльності внаслідок надмірної напруженості; 35% — вказали на зниження працездатності, 20% — на виникнення нехарактерних помилок, які самими респондентами в процесі діяльності не спостерігаються [7].

На думку Є. Рогова, саме напруженість педагогічної діяльності є одним із найважливіших факторів, які деформують особистість вчителя.

Дуже цікавими, на наш погляд, є дослідження О. Прохорова, який вивчав особливості особистісних характеристик та психічних станів у представників різних професій, зокрема, у бізнесменів, адміністративних

робітників, інженерів, продавців, працівників телецентру, журналістів, викладачів і вчителів школи. Результати дослідження цього автора показали, що у вчителів показники фрустрованості найвищі в порівнянні з аналогічними характеристиками інших категорій досліджуваних. Так, найнижчі показники фрустрованості були виявлені у адміністративних робітників та продавців — 2,7, у інженерів-дослідників. 4,5, у журналістів та підприємців на рівні 4,7, у робітників телецентру 5,8, у педагогів — 6,3. Цей факт підтверджує, що фрустрованість педагогів, крім інших, зумовлена і специфікою їх професійної діяльності.

Результати емпіричних даних О. Прохорова цікаві для нас ще й тим, що вони дають можливість порівнювати показники деяких особистісних характеристик у представників різних професійних груп. Так, у педагогів були визначені найвищі показники за такими характеристиками: неврівноваженість та прагнення до стабільності, особистісні проблеми та внутрішні конфлікти, моральні установки, авторитарність, фрустрація, виснаження та вигоряння. Найнижчі бали вони отримали за такими шкалами, як мотив досягнення, саморегуляція, самоповага та навички спілкування.

О. Щербаков вважає, що стрес-фактори, які потенціюють розвиток фрустрованості у педагогів, випливають із самих функцій педагогічної діяльності: 1) інформаційної; 2) мобілізаційної; 3) розвиваючої; 4) орієнтаційної; 5) комунікативної; 6) конструктивної; 7) організаційної; 8) дослідницької.

Л. Аболін вказує, що найбільш стресогенними факторами є високий динамізм педагогічної діяльності та брак часу [1].

М. Лакін — один із відомих дослідників стресу у викладачів — вказує на такі специфічні стрес-фактори, які характерні для педагогічної діяльності:

- зміни мікросоціальної ситуації (розриви стосунків, групування та інше);

- взаємодія з різноманітними соціальними групами (учні, батьки, колеги);

- рольова невизначеність (різномаїття соціальних ролей, соціально-рольових очікувань); поведінка дітей (девіантність, педагогічна запущеність, тощо); сприймання та осмислення одночасних комунікацій різноманітного виду.

В цілому, для педагогічної діяльності характерна дія всіх класичних чинників фрустрації, описаних в сучасній концепції стресу [3]:

1. Соціальна оцінка (симпатії-антипатії учнів, оцінка вчителя батьками, колегами, тощо).

2. Фізична загроза. Відчуття фізичної загрози може виникати у вчителя при сприйнятті нш певних умов чи аспектів організації праці в школі. Наприклад: типовий для школи підвищений рівень шуму, загроза захворювання у зв'язку з високою контактністю з учнями та інше.

3. Невизначеність. В педагогічній діяльності позитивним є те, що професія вчителя — творча, педагог може сам моделювати стратегію й тактику своєї роботи. Але при цьому у нього виникає ризик позбавлення психіч-

ного комфорту, так як будь-яка ситуація, яка потребує від людини вибору і створення чогось нового, є напруженою.

4. Повсякденна одноманітність. Одним із найважчих аспектів роботи вчителя є багаторазовість повтору одного і того ж навчального матеріалу, інформації, тощо. При цьому йому треба бути щиро зацікавленим в матеріалі, який він передає дітям. Для багатьох вчителів така ситуація може стати фруструючою.

Педагогічна діяльність відноситься до професій соціономічного типу, в якому провідну роль відіграє спілкування. Воно є основним засобом, завдяки якому здійснюється реалізація завдань навчання та виховання, адже саме особливості взаємовідносин учасників педагогічного процесу визначають у кінцевому результаті можливість досягнення стратегічної мети освіти — формування особистості як самоцінної, здатної до саморозвитку і самовдосконалення, самодостатньої істоти. Від того, на якій основі і як здійснюється спілкування вчителя з дітьми, колегами, батьками, залежить весь процес навчання та виховання школярів.

Під час професійної взаємодії вчитель зустрічається з різноманітними ситуаціями, які впливають на його внутрішній стан, змінюють поведінку, настрої, погляди, переконання, тощо. Тобто, порушується емоційний фон, який впливає на працездатність, знижує мотивацію та інтерес до діяльності.

Дослідженню різноманітних аспектів спілкування присвячено низку робіт таких психологів як Р. Берне, О. Бодальов, І. Вачков, В. Горяніна, О. Добрович, В. Кан-Калик, Р. Макаревич та ін.

О. Леонтьев та інші автори розглядають спілкування як вид діяльності [4]. Так, О. Леонтьев особливого значення надає спілкуванню вчителя з учнями як окремому виду його професійної діяльності. Він пише: "...спілкування вчителя... з учнями в процесі навчання створює найкращі умови для розвитку мотивації школярів, правильного формування їх особистості та творчого характеру навчальної діяльності, забезпечує сприятливий емоційний клімат навчання... забезпечує управління соціально-психологічними процесами в дитячому колективі та дозволяє максимально використовувати в навчальному процесі особистісні властивості вчителя [4, 8]. Автор вказує на те, що спілкування вчителя включає всі компоненти діяльності: мету, мотиви, дії та операції (акти взаємодії як одиниці спілкування), результат. Вони мають свою специфіку в педагогічній діяльності, яка будується за законами спілкування.

Б. Ломов дотримується альтернативної точки зору у визначенні основного підходу до вивчення даної проблеми. Він розглядає спілкування як особливу самостійну форму активності суб'єкта, в процесі якої здійснюється взаємний обмін діяльностями, інтересами, поглядами, ідеями тощо, розвивається і проявляється система відношень "суб'єкт-суб'єкт(и)" [6].

Особливого значення набуває вивчення фрустрації в професійній діяльності вчителя, оскільки це явище виникає в спілкуванні при ускладненні стосунків між людьми. Необхідність досліджень такого роду зумовлюється тим, що спілкування є основою в царині людських емоцій і психічних

станів, необхідною умовою формування психічних властивостей особистості.

Дослідження, проведені М. Мкртчяном, В. Ольшанським, О. Орловим, О. Прохоровим та ін., показують, що фрустрація — це явище, яке часто зустрічається у стосунках між учнями та вчителем, оскільки учень безпосередньо є об'єктом праці педагога. Специфіка цього об'єкту полягає в тому, що він не тільки здатний сприймати те, що йому передається вчителем, а й сам проявляє активність. Він, в свою чергу, також здійснює певний вплив на суб'єкта професійної діяльності. В результаті такої взаємодії почасти відбуваються зміни в емоційно-вольовій сфері не тільки учня, а й вчителя.

Значна увага приділяється цій проблемі як вищевказаними авторами, так і інтими дослідниками. Так, наприклад, Л. Охитіна описує цілий ряд епізодів із практики роботи в школі, коли вчитель домагається виконання своїх вимог, наполягаючи, щоб школяр вивчив заданий матеріал. Однак, роздратування та грубість, які він проявляє в такій ситуації, знижують емоційний тонус не тільки того учня, який провинився, а й всього класу. Це може привести до зниження інтересу у школярів до навчального предмета, а почасти і до формування у них негативного ставлення до самого вчителя.

Аналогічної точки зору дотримуються колектив дослідників проблеми педагогічної майстерності під керівництвом І. Зязюна, Г. Ковальов, Я. Колонинський, О. Кондратенков, С. Кондратьєва та інші. Вони наголошують на можливості виникнення ускладнень в стосунках вчителя та учнів через низький рівень психолого-педагогічної культури та психічних станів педагога.

Культура емоційних станів вчителя, його особистісні властивості набувають суттєвого значення у навчально-виховному процесі, виступають важливим фактором, який впливає на ефективність роботи педагога. У зв'язку з цим, дуже важливо знати, як вчитель сприймає блокування своєї діяльності.

В контексті вивчення даної проблеми для нас видаються цікавими емоційні та поведінкові реакції педагогів, які виникають за умов дії особливих обставин критичної ситуації.

Низький рівень психологічної культури, розвитку комунікативних здібностей, навичок саморегуляції призводить до того, що значна частина педагогів страждає хворобами стресу — соматичними та нервово-психічними розладами, на чому особливо наголошує Л. Мітіна. Це, в свою чергу, є основною причиною невротизації школярів, які значну частину свого життя проживають в невротизуючому середовищі, що створюється вчителями. Адже, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, невротизація школярів під час навчання в школі за останні роки зросла майже в десять разів.

М. Левітов встановив закономірність, яка має важливе значення для виховного процесу, а саме — формування нових рис характеру, в більшості випадків, здійснюється через перехідний етап психічних станів. їх повто-

рення призводить до закріплення певних рис та властивостей. Психічні стани, що переживаються педагогом, відбиваються на дітях, які схильні до наслідування [5].

Таким чином, зауважимо, що фрустрованість однієї людини впливає на іншу, замикаючи коло. Така ситуація ще більше “підіграє” та “накаляє” обставини в процесі взаємодії і заважає нормальному перебігу спілкування.

Вивченню особливостей розвитку фрустрацій в різних сферах педагогічної діяльності вчителя присвячені роботи Г. Заремби. В процесі дослідження таких фруструючих типів взаємовідносин в професійній діяльності, як стосунки вчителя з учнями, з колегами по роботі, адміністрацією школи, батьками, вона встановила, що найбільш проблематичними є стосунки з адміністрацією школи та батьками учнів. За даними Г. Заремби, між батьками учнів і вчителями виникає найбільша кількість конфліктів та дискомфорту, а особливо з класними керівниками.

Автор підкреслює, що на сучасному етапі більшість батьків переконані в непрестижності знань та інтелектуальної праці, і тому, не намагаються зміцнювати авторитет школи, вчителя, не прагнуть націлити дітей на високу успішність, не виявляють бажання формувати в них моральну поведінку тощо. Деякі батьки повністю перекладають на вчителів та школу всі проблеми, пов’язані з навчанням і вихованням дітей [2].

Важливу роль у вирішенні ситуацій фрустрації відіграє психологічний клімат в колективі, тобто стосунки з адміністрацією, доброзичливість та порозуміння з колегами. На це вказує Г. Андреева, Н. Анікеєва, І. Зимня, М. Рибаківа, В. Третьяченко та ін. [9, 68]. Неприятливі стосунки з адміністрацією створюють напружену атмосферу, яка завдає певної шкоди психічному здоров’ю вчителя і знижує його професійну активність. Адміністрація постійно ставить перед вчителем високі вимоги, причому вони весь час зростають.

Основні вимоги адміністрації школи і досі стосуються переважно змісту навчальних програм, системи оцінки знань учнів та зорієнтовані на інтенсифікацію процесу навчання. Орієнтиром же залишається об’єм знань, який має засвоїти кожний школяр.

Відчуття постійної емоційної напруженості, безсилля, невизначеності також пов’язані з високими вимогами й відсутністю підтримки, з тим, що вчитель не знає про кінцевий результат своєї праці. Страх допустити помилку в своїй роботі викликає тривожність, незадоволеність собою, намагання подолати всякі неприємні очікування, а це теж призводить до фрустрації.

Щодо категорії “вчитель-колеги”, то не у всіх шкільних колективах вчителі можуть коректно та продуктивно спілкуватися один з одним. Оскільки педагогічний колектив у школі в основному складають жінки, які відрізняються особливою емоційністю, в ньому часто можуть виникати плітка, загострення конфліктів тощо.

Дослідженні таких психологів, як Н. Анікеєва, М. Рибаківа та ін., показують, що дружлюбний психологічний клімат в колективі є важли-

вим фактором не тільки для успішної діяльності, а й сприяє покращенню самопочуття кожного члена колективу, підвищує рівень стійкості до дії подразників, які травмують особу. Напруженість у стосунках з колегами призводить до зворотнього результату.

Г. Заремба виділяє п'ять класів фрустраторів, які найчастіше приводять до виникнення стану фрустрації. До них відносяться ситуації, в яких:

- 1) негативний вплив спрямовано на особистість вчителя;
- 2) блокується мета професійної діяльності;
- 3) блокується позитивне відношення вчителя до вибраної ним професії;
- 4) блокується позитивне враження про свій клас, школу;
- 5) блокується позитивна оцінка про себе як спеціаліста.

Перший клас фрустраторів складають ситуації, в яких вчителю, як особистості, наносяться образи, докори, приниження. Наприклад: школярі “нагородили” вчителя образливим прізвиськом.

В другому класі фрустраторів згруповані епізоди, які містять перешкоди на шляху до вирішення поставлених завдань. Наприклад: педагог переконаний в необхідності застосування інновацій, а адміністрація школи не підтримує його в цьому.

Третя група — ситуації, в яких страждає самолюбство та особистісна гідність вчителя як представника цієї професії. Наприклад: батьки учнів стверджують, що вчителями стають в основному невдахи, а педагогічна професія “не нагодує”.

До четвертої групи фрустраторів автор відносить епізоди, які знижують престиж класу та школи. Їх сутність полягає в недооцінюванні результатів, яких людина досягла в процесі роботи тощо. Наприклад, адміністрація школи запропонувала вчителю необладнане приміщення для кабінету.

В останньому класі емоціогенних ситуацій зміни в емоційно-вольовій сфері особистості педагога зумовлені негативною оцінкою рівня професійної підготовки вчителя, сумнівами, що виникають щодо його професійної компетентності, важливості та доцільності заходів, які використовує вчитель в своїй роботі та ін.

Як зауважує Г. Заремба, необхідність аналізу поведінки вчителя в ситуаціях фрустрації професійної діяльності, які травмують педагога як особистість, пояснюється тим, що вказані епізоди не тільки дуже часто зустрічаються в практиці роботи школи, але й суттєво впливають на успішність професійно-педагогічної діяльності [2].

Отже, зауважимо, що у всіх типах фруструючих ситуацій, вказаних вище, причинами негативних змін в емоційно-вольовій сфері особистості вчителя є його партнери по спілкуванню. Таким чином, названі класи емоціогенних ситуацій можуть виникати у всіх сферах професійної взаємодії.

Р. Макаревич в перелік реакцій, які характерні для вчителя у фруструючих ситуаціях, включає:

- знервованість, розгубленість;
- погіршення самопочуття, зниження працездатності, появу в діяльності вчителя нехарактерних помилок, змін в міміці, позі, тонусі обличчя, мові;

– погіршення сприйняття, пам'яті, уваги, гнучкості, логічності мислення, зниження швидкості реакцій [7].

М. Роговін зауважує, що під впливом фрустрації відбувається зміна форми реагування в напрямку до крайніх точок шкали “гальмування-збудження”.

Гальмівний тип реагування характеризується загальною м'язовою напруженістю. Особливо яскраво це виражається в міміці, супроводжується скутістю пози та рухів, пасивністю, гальмуванням перебігу психічних процесів, своєрідною “емоційною інертністю”, яка проявляється у вигляді апатії та негативної байдужості.

Збуджений тип реагування виражається в бурній екстраверсії, балакучості, гіпертрофії рухових реакцій, швидкій зміні прийнятих рішень, в підвищенні швидкості переключення діяльності від одного її виду до іншого, нестриманості в спілкуванні.

В стані фрустрації поведінка в значній мірі характеризується стереотипністю та ригідністю. В першу чергу це стосується складних форм цілеспрямованої діяльності, її планування та оцінки. При цьому виникають зміни на різних рівнях. Насамперед, як показали дослідження В. Марищука та його співробітників, О. Прохорова, Є. Рогова, С. Субботіна та ін. спостерігається загальна тенденція до зниження стійкості психічних процесів.

За Г. Зарембою, другий рівень змін психічної діяльності утворюють такі прояви особистості, як розгубленість, втрата самоконтролю [2]. Крайні ступені психічних змін призводять до фізичного розладу діяльності, відмови людини продовжувати роботу тощо. Але, як зазначає Є. Рогов, ступінь складності діяльності, її багатогранність, гнучкість, непередбаченість та інші характеристики прямо впливають і на розвиток особистості самого вчителя.

Освоєння людиною професії, як правило, супроводжується змінами в структурі її особистості. З одного боку, відбувається інтенсивний розвиток властивостей, які сприяють успішному оволодінню професійною діяльністю. З іншого, відбуваються зміни і навіть розлади деяких структур особистості, що призводить до порушення її цілісності, зниження адаптивності, толерантності. Такі негативні зміни Є. Рогов пропонує розглядати як професійні деформації.

Автор зазначає, що у представників педагогічної професії деформованість особистості діяльністю може проявлятися на чотирьох рівнях:

1. Загальнопедагогічні деформації, які характеризуються типовими особистісними змінами у всіх людей, які займаються педагогічною діяльністю. Це відбувається тому, що проходить зближення суб'єкта діяльності із засобами цієї діяльності. Як результат, в його особистості з'являються такі новоутворення, як підвищена самооцінка, догматичність поглядів, стереотипність та ригідність мислення, занадто висока самовпевненість та ін.

2. Типологічні деформації зумовлені злиттям особистісних властивостей з відповідними компонентами функціональної структури педагогічної діяльності в цілісні поведінкові комплекси. Автор виділяє чотири таких

типологічних комплексів: “комунікатор”, “організатор”, “інтелігент” та “предметник”.

3. Специфічні або предметні деформації, що зумовлені специфікою самого предмету, який викладається вчителем. Навіть за зовнішніми ознакам легко визначити, який предмет викладає цей вчитель: малювання чи математику, мову чи біологію, фізику чи хімію.

4. Індивідуальні деформації визначаються змінами, які охоплюють різні структури особистості.

Таким чином, професійна роль та процес її виконання суттєво впливають на особистість. Щоденне вирішення типових завдань не тільки вдосконалює професійні знання, формує професійні навички, певний склад мислення, стиль спілкування, але й викликає стереотипність поведінки, ригідність мислення, навіть зміни міміки обличчя, особистісної структури тощо. Отже, ми можемо стверджувати, що фрустрація є дуже поширеним явищем в педагогічній діяльності. Фрустрованість впливає не тільки на прийняття педагогічного рішення в напружених ситуаціях діяльності, а й на міжособистісну взаємодію в навчально-виховному процесі, загальне самопочуття педагога.

Література:

1. Аболин Л. М. Эмоциональная устойчивость и пути ее повышения // Вопросы психологии. — 1989. — №4. — С. 141–149.
2. Заремба Г. Б. Фрустрация в профессиональной деятельности учителя начальной школы и условия ее преодоления. — М., 1982. — 201 с.
3. Китаев-Смик Л. А. Психология стресса. — М., Наука, 1983. — 218 с.
4. Леонтьев А. А. Психология общения // Социальная психология: Краткий очерк. — М., 1975. — С. 154–168.
5. Левитов Н. Д. Фрустрация как один из видов психических состояний // Вопросы психологии. — 1967. — №6. — С. 118–129.
6. Мильруд Р. П. Формирование эмоциональной регуляции поведения // Вопросы психологии. — 1987. — №6. — С. 41–45.
7. Немчин Т. А. Состояние нервно-психического напряжения. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. — 233 с.

В. В. Олейник, канд. психол. наук,
начальник отдела воспитательной работы,
Южное региональное управление
Государственной пограничной службы Украины

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ФРУСТРАЦИИ В КОНТЕКСТЕ СТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОГО ПЕДАГОГА

Резюме

Проведенный теоретический анализ проблемы профессиональных фрустраций педагога раскрывает специфику эмоциональной напряженности его профессиональной деятельности. Раскрытие функций и стресс-факторов педагогической деятельности конкретизирует основные эмоциональные и поведенческие реакции педагогов, которые возникают при условии действия особенных обстоятельств критической ситуации. Ситуационный подход классификации фрустраторов педагогической деятельности позволяет определить содержание эмоциогенных реакций в сфере профессионального взаимодействия. Характеристики стереотипности и ригидности фрустрационного поведения, выражающиеся в снижении стойкости психических процессов, растерянности и утрате контроля, детализируют условия возникновения профессиональных деформаций педагогов.

Ключевые слова: фрустратор, фрустрация, профессиональная фрустрация, педагогическая деятельность, напряженность педагогической деятельности, стресс, общение, профессиональная деформация.

V. V. Oliynyk, PhD, The head of educational work department,
Ukrainian Southern region managements
of the state frontier service

PROFESSIONAL FRUSTRATIONS IN THE CONTEXT OF COMPETITIVE PEDAGOGUE PERSONALITY FORMATION

Summary

Theoretical analysis of professional frustration problem reveals the specifics of emotional tension in the teacher's professional activity. Functions and tense factors uncovering in pedagogical activity concretizes the main emotional and behavior reactions which appear in cases of emergency. Situational approach to the frustration classification in pedagogical activity creates an opportunity in determining the contents of emotional reactions in the sphere of professional cooperation. Stereotypy characteristics of frustration behavior are expressed in reduction of psychic process stability, confusion and loss of control; they concretize conditions of pedagogical deformations rise.

Key words: frustrator, frustration, professional frustration, pedagogical activity, intensity of pedagogical activity, stress, professional deformation.